

I. AINESTIK

Muu maailm tunneb ja teab liivi usundit täniseni võrdlemisi väga vähe. Ainult vadja ja vepsa hõimude mütoloogiast on ilmund seni ka umbes sama pisut materjali nagu liivi omast; kõikide teiste kaugemategi sugurahvaste usundisugemed on meile palju kättesaadavamad ja põhjalikumalt uuritud tänu esimeses joones soome teadlasile. Liivlaste vanausu kohta aga laiemalt tuttavad on vast ainult Läti Hendriku kuulsa ajaraamatu “Origines Livoniae” väheldased andmed, kuna hilisema aja liivi sõnalise vanavara tõelise kogumise ja uurimise ajalugu on iseendast üsna lühikene.

Vanema aja Baltikumi kroonikate järele esimene uueaja kirjutus liivlaste kohta on ilmud M. J. Haigold'i koguteoses “Beylagen zum Neuveränderten Russland” II (Riga u. Leipzig 1770) A. L. Schlözer'i sulest: “Gesammelte Nachrichten von den Ueberresten der Liven in Livland und Kurland” (lhk. 347—380). Kura hertsogi käsul kohalikud pastorid Taureck ja Zimmermann saadavad siis Schlozerile teateid liivlasist ja keelenäiteid, kuid mitte midagi nende usundist, vaid Zimmermann teatab ainult, et liivlased kõik on “überhaupt heimlich, abergläubisch und an ihre alten hergeführten Gewohnheiten klebend” (Selle artikli Rosenplänter trükib uuesti 1828. a. — vt. Beiträge XIX 48—49; säälsamas (lhk. 48) trükitakse ka märkus T. Hiärn'i kroonikast (1622), et lätlased kardavad liivlasi nende nõiakunsti pärast.).

Aastal 1828 ilmub Stuttgart'is J. L. von Parrot'i “Versuch ...” (Tollele ajale vastavalt teos kannab hiiglapikka päälikirja: Versuch / einer Entwicklung / der / Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie / und bürgerlichen Verhältnisse / der / Liwen, Lätten, Eesten; / mit Hinblick auf einige benachbarte Ostseevölker, / von den ältesten Zeiten bis zur Einführung des Christenthums. / Nebst einer Topographie und topographischen Chartre des Lan- / des zu Anfang des dreizehnten Jahrhunderts. / Von / J. L. von Parrot / Königlich Wirtembergischem Hof- und Domainen-Kammerdirektor, Commandeur des / Civil-Verdienstordens und correspondirendem Mitgliede der Gesellschaft der Wissenschaften / und Künste zu St. Quentin. / Erster Band. / Stuttgart. / Bei Carl Hoffmann, 1 1828.), kus esitatakse kokkuvõttes Läti Hendriku andmed liivlasist üldse ja ms. ka teated liivi usundist (lhk. 315/6 Gottheiten der Liwen, 316/8 Religiöse Gebräuche u. Opfer, 318/9 Heilige Oerter und Gegenstände, 345 Bocksheiligung). See raamat pakub veel tänini parima ülevaate Läti Hendriku materjalist liivi usundi kohta, kuid Parrot ise omaltpoolt ei lisa midagi uut täiendavat juurde.

Schlözeri ja Parroti kõrval avaldavad teateid liivlasist ka Hupel, Hempel, Jannau, Hillner jt. (Nende ridade kirjutajal on käsikirjas valmis täieline liivi bibliograafia, mis pärast jäetakse siin esitet autorite tööd ligemalt tsiteerimata. Esialgne eestikeelse ülevaate liivisse puutuvast kirjandusest pakub ms. Vaaldapää artikkel “Liivikeelse trükitud paberi ajalugu” (Postimees 13 III 1926, nr. 71).), kuid need ei puuduta põrmugi liivi usundit; näit. Hillner konstateerib sõna jummal (= jumal tolleaegses transskriptsioonis) kui ainsa usundilise termini liivi keeles!

Sääl siis 1846. ja 1852. a. Vene Teaduste Akadeemia saadab oma liikme J. A. Sjögren'i uurima ja koguma liivi keelt ning vanavara (Sjögreni esimese reisi aruanne ilmub eribrošüürina: A. S. Sjögren, *Reise nach Livland und Kurland zur genauen Untersuchung der Beste der Liven und Krewingen* (Weimar 1847); vene keeli vt. *Записки Русск. Географического Общества II* (1847), 253—266. Aruandes ei puuduteta liivi mütoloogiat, vaid esitatakse ms. ainult väheseid ebausku koibeid ja tähtpäevade pühitsemisi eelmärkusega, et “Ливы суевърыи и слывуть колдунами” (Зап. РГО II 260.), kuid Sjögren sureb, jättes pooleli oma töö, mille sooritajaks valitakse akadeemik F. J. Wiedemann, kes teeb reisi liivlaste manu 1858. a. suvel ja kelle toimetusel ilmub siis Peterburis 1861 “*Livische Grammatik nebst Sprachproben*” — tähtsaim töö liivi keele alal tänapäevani (Grammatika eessõnas Wiedemann esitab ms. ka põhjaliku bibliograafia tööde kohta, mis käsitlevad kuidagiviisi liivit enne teda.). Keelenäiteina ilmub siin hulgake valme ja muistendeid, osalt algupäraseid, osalt tõlkeid lätist, kui ka kogu ülestähendusi ebausukombeist, niisama saksakeelseid märkeid grammatika eessõnas (lhk. LXI—LXII, LXXIII jj.). Spetsiaalselt usundisugemete mõttes küllalt tähtis on ka Sjögren-Wiedemanni teine suurtöö liivi keele alal “*Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch*” (St.-Petersburg, 1861), sest siin registreeritakse esimest korda trükipaberil liivikeelne mütoloogiline terminoloogia. Lisaks eaitet seigale see sõnaraamat on veel äärmiselt tähtis kui ainus Salatsi liivi usundiline materjal: need paar mütoloogilist sõna, mis SjWied on paigutand sinna Salatsi liivist, on ühtlasi kõik, mis säilind selle väljasurnud Liivimaa kuulsa hõimu mütoloogiast... — Nõnda siis, jättes kõrva vanade kroonikate ebatäpsed ja kahtlased andmed, meil on täpseid ja usaldetavaid teateid Liivi mütoloogiast vast ainult 1861. aastast alates, liivi usundisugemete kogumise ja uurimise ajalugu ulatub seega tagasi ainult 19. sajandi keskele.

Suvel 1888 teeb reisi Liivi randa tol ajal veel noor soome keeleteaduse suurnimi, E. N. Setälä koos üliõpilase V. Wallin'iga ja kirjeldab reisi tulemusi Ungaris J. Budenz'i toimetetavas keeleteaduslikus ajakirjas “*Nyelvtudo-mányi közlemények*” XXI 241—273, kus ms. kinnitab (lhk. 268), et üldiselt võetult kõik paganusaja mälestused on kustund täielikult, mütoloogilise sisuga jutte ei esinevat enam kui vast ainult üks jumalast, piksest ja kuradist pulmavooraina (S. I), küll aga jutustetavat veel palju muinasjutte. Samalt reisilt põlvneb Setälä väga väärtuslik käsikirjaline liivi tekstide kogu, mis sisaldab peamiselt muinasjutte, kuid nende seas ka mõnegi tähtsa andme liivi usundist (kogu hoitakse alal Soome Kirjanduse Seltsi arhiivis Helsingis). (Setälä käsikirjalisest ainete kogust ei pääse päälle Ungaris avaldeb tekstide õieti muud midagi trükki kui ainult neljaleheküljeline keelenäide “*Liivinkieltä*” (Helsinki 1894) õppevahendiks sugukeeli herrastavaile üliõpilasile.)

Setälä kaaslane Wallin (= pärastine professor V. Voionmaa) kirjeldab oma reisi ajalehe “*Hämeen Sanomat*” 1889. aastakäigu mitmes numbris, kusjuures nr. 8 ja nr. 12 sisaldavad ka lühikesi teateid liivi mütoloogiast. Wallin avaldab pääl selle Alho varjunime all eriraamatu “*Liivin kansa, sen entisyys ja nykyisyys*” (Jyväskylä, 1891), mis sisaldab natukene enam usundi-sugemeid, peamiselt piirdub aga siiski ainult mütoloogiliste mõistete loe-

telemisega (lhk. 46/7), vt. lhk. 30: “Väikesed saavad vanadelt kuulda pikki lugusid tahtest ja kuust, mereinimesist, merekarjast jne; kummitusjutte on tagavaras; libahunttest, nõidest ja kuradi liitlasist kõneldakse pikkade muinasjuttude sekka”.

Läti Hendrik, Sjögren-Wiedemann ja hiljem ka Setälä-Wallin ongi siis senini kogu liivi mütoloogia võrdlemisi pisikeseks allikaks, kust kord üht, kord teist on kasutand mitmed soome ja eesti uurijad oma töis. Mahutagu neist kronoloogilises järjekorras ainult tähtsamad, kus vähegi on puudutet ka liivi usundit: A. Ahlqvist (Murteiskirja, 1869), J. Jung (Liivlaste vürst Kaupo, Kodumaalt nr. 5, 1876), M. Lipp (Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1889), J. Krohn (Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, 1894), M. Varonen (Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla, 1898), M. J. Eisen (Eestlaste sugu, 1909), U. Holmberg (Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker, 1913), K. Krohn (Suomalaisten runojen uskonto, 1915), M. J. Eisen (Eesti mütoloogia, 1919 ja Esivanemate ohverdamised, 1920), T. I. Itkonen (Suomensukuiset kansat, 1921).

Varsti pääle Setälä-Wallini reisi leiab trükipaberil sõnastust ka lätlaste esimene kultuuriline huvi liivlaste vastu: enneaegu hauda varisend noor läti üliõpilane ja ajakirjanik Fr. Kārkluvalks avaldab 1892 Riias populaar-teaduslikus sarjas “Sēta, Daba, Pasaule” VII 3—62 “ajaloolis-etnograafilise” kirjutuse “Lībieši”, kus ms. trükib esimest korda ära ka kaks liivlaste kõige enam armastet lugu merehaldjate pulmast (S. 25) (Selle trükib omakorda ära A. Birkerts, Latvijas vēstures chrestomatija I 59—62, nr. 46.) ja siniseist merelehrest (S. 32).

Mõni aasta hiljem läti tuntuim ja tähtsaim proosalise vanavara koguja A. Lerchis-Puškaitis on leidnud omale kaastöölisi juba liivlaste eneste ridadest ja paigutab kümnekond liivlaste A. Berthold'i saadetud juttu oma kogusse “Latviešu tautas teikas un pasakas” VII (Riga, 1903) (Teine liivlane, A. Hermanbrik, on isaatnud isegi Eestisse, E. Kirjanduse Seltsile, kolm liivi muinasjuttu (EKS, Kogu nr. 17), milledest üks on ilmud ka trükis — vt. Lasteleht 1910, nr. 7, lhk. 104—107. Ometi ei sisalda need jutud midagi mütoloogilist.).

Aastal 1906 dr. G. Sodoffsky avaldab reisikirjelduse “Von Baltischen Küsten und Inseln” ja peatub selles erilise huviga just liivlasil (lhk. 45—102, vt. eriti 54—57), kuid mütoloogilisi andmeid ta pakub vähe, kusjuures needki näivad põlvenevat eelmisilt autoreilt, näit. märkus lhk. 57, et jutustetakse “lange Märchen von Sternen, vom Monde, von Meermenschen und der Herde des Meeres; man erzählt sich von Werwölfen und Zauberern, von den Verbündeten des Bösen usw.”, — see märkus tuletab ju sõnasõnalt meelde Alho eelpool tsiteeritud lauset, et tahtmata tekib mulje selle kasutamisest tõlkena.

Et värskendada oma endist tutvust liivi keelega, prof. Setälä külastab teist korda liivi rannikut 1912. a. suvel, kusjuures seekord teda saadab Soome-Ugri Seltsi stipendiaadina E. A. Saarimaa eriülesandega koguda just liivi ebausumaterjale. Oma käsikirjalisest ülesandest Saarimaa avaldab 1914. a. valiku mütoloogia sugemeid soome keeleteaduslikus

ajakirjas “Virittäjä” XVIII 90—94: “Liiviläisten mytologisia uskomuksia”. Sissejuhatuses ta kurdab kohe, et ainete saak pole olnud rikas: võrdlemisi kõrgele arenend moodne kultuuriline tasapind, usulised liikumised, eriti baptism, kiire lätistumine ja mis puha põhjustavat asjaolu, et liivi rannikul pole säilind enam kuigi palju “algsommeliste peru”. Edasi esitatakse mõnerealisi andmeid surnuist, merehaldjaist ja muist nimedest, vähekeses sisukamalt ainult halltõvest, painajast, võlust ja libahundist. Kuid sellest hoolimata — Saarimaa on kirjutand paberile kokkuvõttes siiski enam usundisugemeid kui teised enne teda.

Sama 1914. aasta lõpupoole kirjutab liivlasist keegi tundmata autor läti päevalehes “Dzimtenes Vēstnesis” nr. 235 (“Kaut kas par tagadejiem libiešiem”) ja esitab paar lugu liivlaste ebausklikkuse illustreerimiseks. Kirjutus äritab liivi isamaalast, kaugel Voronež’i linnas töötavat telegrafisti Albinus Berthold’i vastama samas lehes nr. 299 varjunime all “Rekkēji” (= teekäija), kusjuures ta jutustab omaltpoolt lisaks loo kuradi sillaehitamist üle mere (S. 104) ja Kuolka maanina tekkimisest (S. 273).

Pääle Ilma- ja Vabadussõja suuri muudatusi on jõudnud lõpuks nii kaugemale ka iseseisvund Eesti, et võib pöörduda teaduslikku ja rahvuslik-kultuurilist tähelepanu oma vähemaile hõimuvendele ja edendada nende vaimuelu uurimist. Vastavatud Tartu ülikool saadab 1920. a. suvel oma läänemere-soome keelte professori Lauri Kettuse ja nende ridade kirjutaja liivi rannikule koguma keele ja vanavara sugemeid, mis aina suurenevad järgnevail aastail korratud kogumisreiside järele. 1922. aastal Kettunen avab siis eesti keeleteadusliku ajakirja “Eesti Keel” esimese ilmumisnumbri artikliga “Liivlaste mereneitsid noorad” (lhk. 3—7), mis on ühtlasi esimeseks tõeliseks uurimuseks liivi usundi alal, kuna eelmised kirjutused kannavad ju kõik ainult deskriptiivset laadi. Paar aastat hiljem Kettunen avaldab Tartu ülikooli Toimetuste sarjas (Acta et Comm. Uni v. Dorp. VIII.3) esimese suurema liivi keele tekstide kogu Sjögren-Wiedemanni järele (NB teaduslikus transskript-sioonis ja eesti-keelse tõlkega): “Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben” (Tartu, 1925). Teiselt poolt Emakeele Selts on asund toimetama liivlasile endile määratud ja nende ridade kirjutaja poolt redigeeritud “Liivi lugemikkude” sarja, kuhu on pääsnud paar usundissegi puutuvat pala.

Vabadusaastail külastavad Liivi rannikut ka läti uurijad — etnograafid, muusikud, antropoloogid. Nende sulest satuvad mõned read liivist läti ajakirjandussegi, ms. M. Sams avaldab kalurite ajakirjas “Zvejnieku Vēstnesis” nr. 5, 1923, lhk. 70—74 liivlaste armastetuima loo mereväe pulmast “Jūras mäte” (S. 25) “autori algupäraste ülesvõtetega” kalapüügilt.

Mis puutub lõpuks nende ridade kirjutaja enese materjalidesse, siis on kogutud neid aastast aastasse korduvail reisel liivi rannikule 1920. a. juunis ja juulis, 1921. a. jaanuaris, 1922. a. juunis, 1923. a. novembris, detsembris ja 1924. a. jaanuaris ning 1925. a. septembris. Pääle selle liivi keele tekste on kirjutet kogu 1921. aastal ja 1922. a. esimesel semestril kahelt Tartus õppivalt Emakeele Seltsi liivi kasvandikult, märtsis 1925 Eestit külastavalt Liivi

Seltsi laulukoorilt, juunis 1926 ja 1926 Riias asuvailt liivlasilt ja aprillis 1926 nende ridade kirjutaja poolt ekstra selleks Eestisse palutud liivi vanavara kuldsuult — hõbedajuukseliselt “emakeselt” Maří Šaltjār’ilt Pitrõg-külast. — Pangem paberile ja raiugem raamatusse ka tähtsamate keeleobjektide nimed, kes on mäletand enam kui muud kaasrandlased liivi usundisugemeid, kuna kõigi objektide loetelu sisaldaks oma paarsada nime ja viiks liig pikale. Suuremad liivi usundi sõnastajad oleksid siis Lūž-külas: Maří Leiše (sündind 1883), Didrik Leiše (s. 1877), Uldrik Anderson (s. umb. 1827), Līž Belt(e) (s. 1847), Lot Lindenberg (s. 1866); Piza-külas: Didrik Belt(e) (s. umb. 1886); Īra-külas: Bōrōk Galniek (s. umb. 1842), Mařt’ Anderson (s. urnb. 1852), Griet Nornberg (s. 1889); Sīkrõg-külas: Pētōr Ansenau (s. umb. 1841), Didrik Breinkopf (s. 1850), Griet Sprogis (s. 1859); Ire-külas: Katrin Bulman (s. 1858); Koštrõg-külas: Andrōks Skadin (s. 1860), Griet Skadin (s. 1863), Jōn Skadin (s. 1863), Kristīn Ozolzīle (s. 1880), Didrik Vielmann (s. 1847), Bārpō Gutmann (s. umb. 1844); Pitrõg-külas: Maří Šaltjār (s. 1860); Sānag-külas: Didrik Sandberg (s. 1847); Vaid-külas: Katrin Zēberg (s. 1877), MaŘi Berthold (s. 1879), Līž Berthold (s. 1881); Kuolka-külas: Didrik Zvirgzdin (s. 1858), Līž Berthold (s. 1885) ja Riia linnas Rozal Dziadkovsky (s. 1883, Pr.). Nii mõnigi eelpool nimetetuist on varisend vahepääl juba Manalasse ega ava enam iial oma suud muistse põlve päranduse kirjeldamiseks... Mitmed liivi rahvuslased on võtnud vaevaks kirjutada ka ise mälestisi paberile ja saatnud neid nende ridade kirjutajale. Sellised liivi korrespondendid oleksid: Jōn Belte (s. 1893, L), Alfred Damberg (s. 1909, Sr), Vilma Damberg (s. 1911, Sr), Karl Stalte (s. 1870, Ir), Ougust Skadin (s. 1902, Kr), Teodor Skadin (s. 1905, Kr), Jōn Zēberg (s. 1904, V), Andrōks Zēberg (s. 1909, V), Alfred Berthold (s. 1910, V) ja lõpuks liivi emakeele õpetaja rannikul Mařt Lepste (s. 1883, Ir), kes on innustand muistendite üleskirjutamistöele ka oma noori õpilasi kooles.

Nõndaviisi nende ridade kirjutajal on valmind ajajooksul käsikirjaline arhiiv LF (= Livish Folklore, Liivi Folkloor), mille sisu ja punktide arvu esitab ligilisatud tabel. Trükki sellest kogust on pääsnud senini väga vähe: ainult siin-sääl ajalehtes ja ajakirjes ilmund reisi- ja

LFA KOOSSEIS 1920–1926

LF	Tekstide sisu ja arv	Lääne-Liivi			Ida-Liivi külad								Kokku	
		L	Pz	Ii	Uu	Sr	Ir	Kr	Pr	Sn	V	Kl		M
I	Laulud, lasteread ja mängud	185	11	46	4	19	23	160	106	13	89	29	2	687
II	Vanasõnad, kõnekäänud, erikeeled, nali ja pilge	290	11	34	1	148	253	336	150	4	270	30	6	1533
III	Mõistatused	128	15	91	8	144	22	182	38	8	244	38	2	920
IV	Traditsionaalsed jutustused	175	17	68	1	132	32	298	275	10	212	41	1	1262
V	Ebauska ja kombed													
	Mütoloogilised märked	103	14	95	6	127	48	204	259	9	239	43	4	1231
	Aasta tähtpäevad	94	2	23	–	40	7	101	51	–	45	3	–	366
	Elu tähtpäevad	26	5	1	–	16	4	314	341	–	303	1	–	1011
	Rahvameditsiin	29	1	1	–	2	6	119	236	–	64	–	–	458
	Rahvabaromeeter	146	1	6	–	26	13	94	12	2	104	9	–	413
	Varia	89	1	3	–	38	24	201	92	–	251	1	–	700
		1265	78	368	20	692	432	2089	1560	46	1821	195	15	8581

kultuur-ajalooliste kirjelduste hulka on poetet ka paar usundilist märkust, näit. Postimehes (Homniku Väljaanne 1920, Nr. 204—206: “Pildikesed liivlastest” ja Nr. 228—231, 234—235: “Lääne-Liivi”) ja Eesti Kirjanduses (1920, Nr. 1—4: “Liivi rahva olevik”), lisaks Agu (1924, Nr. 13, lhk. 415—417) sisaldab kontaminatsiooni 29 variandist, mis käsitlevad juba eelpool läti väljaannete puhul mainitud muistendit merehaldjate pulmast (S. 25) (Seitse liivi muinasjuttu LF Arhiivist on pääsnud A. Löwis of Menar’i toimetet kogusse “Finnische und estnische Volksmärchen”, 1922.). — Täielikuima ülevaate liivi rahva muinasjuttude, naljandite, muistendite ja sünnilugude repertuaarist pakub nende ridade kirjutaja kokkusäetud ja rahvusvahelise Folkloristide Liidu Toimetuste sarjas Soome Teaduste Akadeemia kirjastusel ilmud tüüpide register “Livische Märchen- und Sagenvarianten” (FFC 66), millele viidatakse alata kaesolevaski uurimuses.

Kokkuvõttena esitagem lõpus tabel kõigi liivi vanavara korjajate materjalidest, mille järele selgub summa summarum, et liivi rahvas omab praegu ligi paarteist tuhat punkti vanavara. Kui arvesse võtta, et liivlasi on tänapäev kõiki kokku vast ainult veel umbes 1500 hinge, siis tuleks iga liivlase kohta keskmiselt ligi kaheksa punkti vanavara. Sellega oleksid saavutand liivlasedki omaette kah nagu mingi ilmarekordi, sest vaevalt leidub teist rahvast, kel oleks iga hinge kohta suhteliselt sama palju punkte vanavara paberil. Tuletagem võrdluseks meelde, et Eestis näit. tuleb alles iga nelja hinge kohta hädavaevalt üks punkt vanavara, siis iga hinge kohta veerand punkti Liivi kaheksa vastu, — ja ometi peetakse just Eestit suhteliselt maailma rikkaimaks ja suurimaks vanavaraaidaks, tänu meie suurtele “aidameestele” — Hurt’ile ja Eisen’ile. — Nõndaviisi siis Läti Hendriku kroonika kõrval vanavara oleks teiseks suureks monumendiks, mille liivi rahvas ise enne lõpulikku hääbumist on püstitand oma mälestuse jäädvustamiseks.

Ning sellega oleks ühtlasi vaadatud üle liivi pisikene vanavara-ait, nähtud liivi trükipaberi väikene ladu ja esitet liivi rekordid ning saavutused maailma sõnavara-turul.

LF	Tekstid	Wiedeman	Setälä	Saarimaa	Kettunen	Leorits	Muud	Kokku
I	Laulud, lasteread ja mängud	13	64	4	43	687	1	812
II	Vanasõnad, kõnekäänud, erikeeled, nali ja pilge	143	140	10	(50)	1533		(1876)
III	Mõistatused	156	116	40	(50)	920		(1282)
IV	Traditsionaalsed jutustused	16	90	17	48	1262	34	1467
V	Ebauska ja kombed	86		413	27	4179	16	4721
VI	Etnograafilised ülestähendused					(1500)	(100)	(1600)
		414	423	484	(220)	10081	(151)	(11758)